

I. Młode dorosłe życie

Prawo stanowi, że człowiek osiąga pełnoletność w wieku lat 18. Staje się dorosły, co oznacza, że przestaje podlegać władzy rodzicielskiej, ma prawo stanowić o sobie, samodzielnie reprezentować swoje interesy, zarządzać majątkiem, brać odpowiedzialność za podejmowane decyzje, zawierać małżeństwo, być rodzicem. Staje się też pełnoprawnym obywatelem, odpowiada za swoje czyny, ma prawo wyborcze, może przynależeć do partii i tworzyć organizacje... Jednak w dzisiejszej rzeczywistości często wciąż jest jeszcze uczniem, nie jest samodzielny ekonomicznie, nadal mieszka z rodziną i dopiero przygotowuje się do odpowiedzialnego podejmowania ról społecznych.

W różnych psychospołecznych koncepcjach rozwoju człowieka wiek 18 lat nie stanowi tak wyraźnej granicy – jest początkiem okresu czy ery wczesnej dorosłości (18–30 lat)¹, jest też zaliczany do przejściowego okresu dorastania, późnej adolescencji (18–22 lata), młodzieńczego entuzjazmu², wyłaniającej się/wschodzącej dorosłości³. To czas intensywnych zmian rozwojowych skoncentrowanych na problemach dorastania psychospołecznego, okres przejścia między dzieciństwem a dorosłością, początek dorosłości, okres w życiu, który przez psychologów jest definiowany na różne sposoby.

¹ E.H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, przeł. P. Hejmej, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1997; D.J. Levinson, *A conception of adult development*, „American Psychologist” 1986, nr 41(1), s. 3–13, [za:] *Psychologiczne portrety człowieka*, A.I. Brzezińska (red.), Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

² A.I. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000; M. Debesse, *Etapy wychowania*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1983.

³ J.J. Arnett, *Emerging adulthoods, The cultural Psychology of a New Life Stage*, [w:] *Bridging Cultural and Developmental Approaches to Psychology: New Syntheses in Theory*, L.A. Jensen (red.), Research and Policy, Oxford University Press, Oxford, 2011, [za:] A. Marianowska, *Pomiędzy adolescencją a dorosłością – koncepcja emerging adulthood* Jeffreya J. Arnetta, „Edukacja Dorosłych” 2013, nr 1, s. 91–104;

O tym, że człowiek jest dorosły, świadczy:

- rodzaj życiowych zadań, jakie realizuje (tradycyjnie za wskaźniki dorosłości uznaje się opuszczenie domu rodziców i założenie własnego gospodarstwa domowego, zakończenie edukacji i podjęcie pracy, zbudowanie trwałego związku, rodzicielstwo, zabieranie głosu w sprawach publicznych);
- odpowiedzialność za siebie i innych;
- niezależność i autonomia w decydowaniu o sobie i wyborze własnej drogi życiowej;
- wolność wyboru i siła do spełniania pragnień i realizacji dążeń⁴.

Dorosłość to gotowość jednostki do podejmowania zadań, ról i funkcji społecznych. „Istota bycia dorosłym zasadza się nie na osiągnięciu określonego wieku metrykalnego, a na podjęciu zobowiązań w pewnych obszarach aktywności i trwaniu w ich realizacji pomimo fizycznych, społecznych i psychologicznych przeszkód”⁵. „W sensie społecznym dorosłość oznacza czerpanie z tradycji wcześniejszych pokoleń przy zachowaniu wierności swojemu systemowi wartości, przekonań i obranemu stylowi życia”⁶.

Grunt dla refleksji i badań nad młodymi ludźmi wkraczającymi w dorosłe życie stwarza psychologia rozwoju w ciągu życia. Twórcy tej koncepcji zwracają uwagę na to, że obok dziedziczności i środowiska ważnym czynnikiem rozwoju człowieka jest aktywność jednostki.

Ponadto, w nawiązaniu do eriksonowskiej koncepcji rozwoju psychospołecznego, odkryć psychoanalizy i teorii przywiązania Bowlby’ego, podkreślają znaczenie doświadczeń krytycznych, zdobywanych w sensytywnych okresach rozwoju, doświadczeń, które we wczesnym dzieciństwie tworzą podstawowe struktury aktywności psychicznej, a w okresie dorastania i w trudnym okresie wczesnej dorosłości zmuszają do dokonywania wyborów, analizy i pewnej waloryzacji uprzednich doświadczeń. Psychospołeczna teoria rozwoju wyjaśnia społeczny charakter ludzkiej jednostki. „Nie sądzi się, że normy społeczne są zaszczipione genetycznie aspołecznej jednostce poprzez dyscyplinę i socjalizację, lecz że społeczeństwo, w którym rodzi się jednostka, czyni ją swym członkiem poprzez wpływanie na sposób, w jaki rozwiązuje ona zadania specyficzne dla każdej fazy jej epigenetycznego rozwoju”⁷.

⁴ P.K. Oleś, *Psychologia człowieka dorosłego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 17–19.

⁵ B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał młodych dorosłych?*, [w:] A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 423.

⁶ Tamże, s. 436.

⁷ E.H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, przeł. M. Żywicki, Zysk i s-ka Wydawnictwo, Poznań 2004, s. 11.

W koncepcji Erika H. Eriksona rozwój psychospołeczny uwarunkowany jest przez trzy procesy organizacji doświadczenia: procesy somatyczne, tkwiące w samym organizmie, organizację doświadczenia w jednostkowym ego (poczucie koherentnej indywidualizacji i tożsamości, bycia kimś, bycia zdrowym, zmierzania do stania się takim, jakim nas widzą inni) i role społeczne. „Człowiek jest jednocześnie organizmem, ego oraz członkiem społeczeństwa i włączony zostaje w te trzy procesy organizacji. Jego ciało narażone jest na ból i napięcie, jego ego – na lęk, zaś jako członek społeczeństwa podlega lękowi emanującemu z grupy społecznej”⁸. Źródłem zmian są czynniki zewnętrzne, czynniki wewnętrzne oraz aktywność podmiotu będąca rezultatem interakcji stymulacji zewnętrznej i wewnętrznego poziomu dojrzałości. Według Eriksona rozwój psychospołeczny jest związany z pokonywaniem kolejnych kryzysów rozwojowych, etapów krytycznych, „przy czym »krytyczny« oznacza punkty zwrotne, momenty rozstrzygające pomiędzy postępek a regresją, integracją a opóźnieniem... każdy moment krytyczny omawianych sił psychospołecznych jest organicznie powiązany z pozostałymi i wszystkie one zależą od tego, czy ich rozwój przebiegał prawidłowo i we właściwych sekwencjach”⁹.

Pierwszy kryzys *podstawowa ufność vs podstawowa nieufność* rozstrzyga się w pierwszej relacji dziecka z matką i stanowi fundament późniejszych doświadczeń z innymi ludźmi. Ufna relacja z pierwszym opiekunem to podwaliny poczucia własnej wartości i siła do podejmowania prób samodzielności i inicjatywy. Freud utrzymywał, że „źródłem ludzkiej samooceny są w tym samym stopniu pozostałość po dziecięcym narcyzmie i gratyfikacja otrzymywana od obiektu libido”. Erikson dodał, że „jeśli pozostałość dziecięcego narcyzmu jest niezbędna do przetrwania, to środowisko materialne musi je podtrzymać; to miłość zapewnia dziecku poczucie adekwatności i zadowolenia, z tych szczególnych warunków społecznych, w których przyszło mu żyć”¹⁰. Bardzo ważna dla rozwoju dziecka jest interakcja z tymi, którzy się nim opiekują. W relacjach ze środowiskiem, z dziecięcym milieu, istotne są odpowiednie proporcje i właściwa kolejność stadiów rozwoju osobowości zgodna z wzrostem i możliwościami organizmu. Poczucie podstawowej ufności jest pierwszym składnikiem zdrowia psychicznego, postawy wobec samego siebie i wobec świata, ale każde stadium i stopniowy rozwój następujący poprzez rozwiązywanie kolejnych konfliktów budują poczucie tożsamości, osobowość jednostki.

Niepowodzenia w doświadczeniach dzieciństwa wywołują zwątpienie we własne możliwości i poczucie winy. Dla dojrzewania społecznego istotne są owoce własnej pracowitości, doświadczenia wyniesione z aktywności, poczucie

⁸ E.H. Erikson, *Dzieciństwo...*, dz. cyt., s. 36–38.

⁹ Tamże, s. 282–283.

¹⁰ E.H. Erikson, *Tożsamość...*, dz. cyt. s. 35.

sprawstwa. W okresie dorastania najważniejszy kryzys jest związany z kształtowaniem się tożsamości, we wczesnej dorosłości – z umiejętnością nawiązywania i utrzymywania intymnych relacji z bliskimi. „Rosnący i rozwijający się młodzi ludzie w obliczu tej fizjologicznej rewolucji, jaką jest dojrzałość genitalna, koncentrują się przede wszystkim na próbach umocnienia swych ról społecznych. Są często wręcz chorobliwie zaabsorbowani tym, co myślą o nich inni”¹¹. U młodego człowieka silne poszukiwanie przynależności do grup, które go akceptują, wynika z tego, że wewnętrzna ciągłość i niezmienność są podtrzymywane przez ciągłość jego znaczenia dla innych. Według Eriksona, zadaniem egzystencjalnym młodego dorosłego jest rozwiązanie konfliktu: *intymność vs izolacja*. Skuteczne wyjście z tego kryzysu oznacza zdolność do bliskich kontaktów z innymi, zbliżenie się do drugiego człowieka, „przeglądanie” w jego tożsamości, bez porzucania bądź sprzeniewierzenia się własnej.

Tworzenie intymnych związków to umiejętność zaangażowania, akceptacji i troski, nie tylko jeśli chodzi o partnera, też lecz także np. kręgu przyjaciół, bez lęku o utratę niezależności, indywidualności lub zatracenie własnej tożsamości. Dojrzałe związki opierają się na zróżnicowanych relacjach z drugim człowiekiem, w których młody dorosły może zaspokajać potrzebę kontaktu emocjonalnego, doznawania opieki i oparcia (np. w związku partnerskim), potrzebę opiekowania się (np. jako rodzic), potrzebę znaczenia (jako specjalista w określonej dziedzinie zawodowej), potrzebę stowarzyszania się, przynależności (do grupy zawodowej, etnicznej) oraz samorozwoju we wszystkich wymienionych obszarach¹².

Młody człowiek kształtuje własne ego w konfrontacji z rówieśnikami i naciskiem ze strony grup społecznych. „Integracja tożsamości odbywa się w okresie moratorium, czyli zaprogramowanego opóźnienia wpisanego zarówno we wrodzony schemat rozwoju, jak i w status społeczny i zwyczaje kulturowe. Młody człowiek poszukuje ludzi i idei, którym mógłby zaufać i jednocześnie wobec których sam chciałby być godny zaufania (powraca tu problem z pierwszego etapu rozwoju *ufność vs brak ufności*). Dorastając, będzie szukał możliwości dokonania z własnej woli wyboru jednej z koniecznych, bo związanych z oczekiwaniami społecznymi, kultury, w której żyje, dróg życiowych i wzięcia na siebie określonych obowiązków (powraca tu problem drugiej fazy: *autonomia vs zwątpienie*). Pragnie też określić się w dziedzinie wyboru konkretnych autorytetów, które sam chce uznawać i akceptować, jak i ocenić własne zdolności do podejmowania i realizowania zadań oraz do bycia przywódcą (aktualizuje się tu problem z okresu przedszkolnego *inicjatywa vs wstyd i poczucie winy*). Ten proces poszukiwania odbywa się poprzez wypróbowywanie siebie w różnych rolach i poszukiwanie takiej, w której jest

¹¹ Tamże, s. 85

¹² B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości...*, dz. cyt., s. 446.

się najbardziej efektywnym (ponowne rozwiązanie kryzysu *pracowitość vs poczucie niższości*)¹³.

Proces integracji tożsamości jest nie tylko powrotem do wcześniejszych kryzysów rozwojowych, lecz także szansą na ich nową strukturalizację. Dlatego ten etap rozwojowy jest tak ważny i tak trudny dla młodego człowieka. Adolescencja to przede wszystkim kształtowanie się tożsamości w konfrontacji własnych doświadczeń i własnej historii z innymi, poznawanie i konfrontowanie się z rolami społecznymi. Najważniejszym zadaniem wczesnej dorosłości jest integracja tożsamości i tworzenie intymnych związków, w których młody człowiek kieruje się ku innym, znajduje w nich oparcie i sam potrafi je ofiarować. Zdaniem Eriksona, podczas badania rozwoju jednostkowego ego, istotne jest odnalezienie współzależności między przebiegiem dzieciństwa a historią życia rodziny, bowiem rozwój jednostkowy jest powiązany z historią grupy. Trwała tożsamość ego nie może narodzić się bez ufności wyniesionej z pierwszej fazy, a doświadczenia wyniesione z kolejnych faz wzmacniają ją i integrują, łącząc rozwój organizmu ze strukturą instytucji społecznych¹⁴. Wczesna dorosłość to czas intensywnie tworzonych związków z innymi ludźmi, partnerami, przyjaciółmi, współpracownikami, uniezależnienia się od rodziców i nowego określenia roli syna czy córki. Sposób, w jaki osoba radzi sobie z kolejnymi kryzysami, wyróżnionymi przez Eriksona, ma duży związek z poziomem jej tożsamości psychospołecznej. Biorąc pod uwagę fakt, że „fundamentem prawidłowego przebiegu rozwoju człowieka w każdym wieku są doświadczenia występujące we właściwej kolejności i we właściwym rozwojowo czasie”¹⁵, nieuniknione jest przy analizie wczesnej dorosłości odnoszenie się do życiowych doświadczeń i historii młodych ludzi w celu określenia okresów krytycznych oraz prawidłowości przebiegu etapów rozwojowych.

Próbując poznać ten etap rozwoju młodego człowieka, odwołujemy się nie tylko do jego uprzednich doświadczeń oraz form aktywności własnej i wyniesionych z niej doświadczeń w relacjach ze środowiskiem, lecz także do indywidualnych możliwości kumulowania i organizowania tych doświadczeń w struktury psychiczne cechujące się samosterownością i zdolnością do rozwoju – doświadczeń rozumianych jako ślad, skutek przeżytych zdarzeń, sytuacji, kontaktów, działań czy przeżyć w psychice, w zachowaniu się i działaniach jednostki¹⁶. Dominująca w procesie rozwoju człowieka

¹³ A.I. Brzezińska, *Społeczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2000, s. 254–255.

¹⁴ E.H. Erikson, *Dzieciństwo...*, dz. cyt., s. 255–256.

¹⁵ A. Brzezińska, *Społeczna...*, dz. cyt.

¹⁶ M. Tyszkowa, *Rozwój psychiczny jednostki jako proces strukturalizacji i restrukturalizacji doświadczenia*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, red. M. Tyszkowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988, s. 44–79.

jest aktywność. Aktywność w formie zabawy u dziecka, nauki u młodzieży i pracy u dorosłych to główne źródło doświadczeń człowieka. Aktywność, działania jednostki wraz z towarzyszącymi uczuciami i refleksją, kształtują i zmieniają stosunki jednostki ze światem zewnętrznym. Jak pisze Maria Tyszkowa, „we własnej aktywności podmiotu i dzięki niej, tzn. w sensie tworzenia sobie warunków zdobywania i strukturywania doświadczeń, człowiek jest twórcą swej biografii i – w tym ważnym aspekcie – pośrednio też samego siebie”¹⁷.

Zmiany procesów poznawczych, emocjonalnych, motywacyjnych, struktur osobowości i zachowań, relacji społecznych dokonują się w trzech najważniejszych sferach: osobistej, rodzinnej i zawodowej. Wcześniej rozwój młodego człowieka w okresie adolescencji dokonywał się w sieci powiązań z rodziną, szkołą, w doświadczeniach z rówieśnikami i ważnymi znaczącymi innymi. W procesie usamodzielnienia, w okresie wschodzącej dorosłości młody człowiek rozpoczyna okres eksperymentowania i autonomicznych działań, których skutkiem jest osiągnięcie indywidualnej, skonsolidowanej tożsamości, dojrzałości emocjonalnej i odpowiedzialności. „Jakość realizacji zadań rozwojowych w danym momencie życia zależy od zasobów jednostki, czyli od tego, z jakimi kompetencjami rozpoczyna ona każdy kolejny etap życia, a z drugiej od tego, jakie wyzwania stawia przed nią otoczenie społeczne i jakiego wsparcia udziela w zmaganiu się z nimi”¹⁸.

Zdaniem Daniela Levinsona¹⁹, rozwój człowieka to stopniowa ewolucja struktury życia. Era wczesnej dorosłości (17–45 lat) zaczyna się, jego zdaniem, od wkraczania we wczesną dorosłość (17–22 lata) – jest to okres przejściowy, czas dokonywania wyborów i konfrontacji z innymi, przeżywania sukcesów i niepowodzeń w realizacji własnych pomysłów, pasji. Emancypując się od rodziców, młodzi ludzie sprawdzają swoje możliwości w różnych dziedzinach, podejmują nowe zachowania, wchodzą w role dorosłych uczestników, biorą odpowiedzialność za własne wybory. Starają się osiągnąć niezależność finansową, dokonują wyborów moralnych i etycznych, dostrzegają problemy świata i środowiska i ustosunkowują się do nich, z większą troską odnoszą się do innych ludzi, nie tylko najbliższych, nawiązują głębsze intymne związki, angażują się w naukę, pracę, realizują swe pasje. Pełni sił fizycznych i intelektualnych młodzi ludzie stają przed nowymi wyzwaniami, gwałtownie przeżywają napięcia psychiczne i emocjonalne, czują potrzebę udokumentowania swojej dorosłości, konfrontowania swych pomysłów z innymi, swego punktu widzenia z tym, jak świat postrzegają inni. Aktywni w rolach rodzinnych, koleżeńskich, zawodowych, doświadczają też tego, jak są widziani i oceniani

¹⁷ Tamże, s. 75.

¹⁸ A.I. Brzezińska, *Spółeczna...*, dz. cyt., s. 237.

¹⁹ Tamże.

w tych ważnych dla siebie grupach. Czują potrzebę aktywności na różnych polach i podczas działań na rzecz innych.

W niektórych koncepcjach psychologii rozwoju człowieka wyłaniająca się/wschodząca dorosłość została wyodrębniona jako szczególny okres rozwojowy, charakterystyczny dla grup młodych ludzi w społeczeństwach uprzemysłowionych, oznaczający moratorium – odroczenie zadań rozwojowych dorosłości związane z przedłużonym okresem nauki i wymaganiami nowoczesnej cywilizacji. Zazwyczaj pojęcie to odnosi się do grup uprzywilejowanych w środowiskach miejskich, ludzi osiągających wyższe wykształcenie, a odroczenie zadań rozwojowych dostrzega się w kontekście rodzinnym, zawodowym i organizacji życia prywatnego.

Erikson już w połowie XX wieku stwierdził, że społeczeństwo jest skłonne do udzielania młodym ludziom moratorium psychospołecznego, przedłużenia interwału pomiędzy młodością a dorosłością. Jeffrey Arnett, kilkadziesiąt lat później, zaproponował wyodrębnienie okresu wyłaniającej się dorosłości *emerging adulthood*, między adolescencją a wczesną dorosłością, przypadający mniej więcej na lata między 18 a 25 rokiem życia²⁰. Arnett podkreśla, że wyłaniająca się dorosłość nie jest ani przedłużonym okresem adolescencji, ani etapem wczesnej dorosłości, bowiem z jednej strony młodzi ludzie uwalniają się już od kontroli rodzicielskiej, z drugiej strony zaś nie podejmują jeszcze zadań i ról przypisanych dorosłym. Odraczają założenie rodziny, nie podejmują stałej pracy, często korzystają jeszcze z pomocy finansowej rodziców. Jest to specyficzny okres prób, eksperymentowania, konfrontowania się z różnymi rolami i niepodejmowania pełnej odpowiedzialności w niektórych sferach. Zdaniem Arnetta, okres wschodzącej dorosłości to etap poszukiwania tożsamości w warunkach dojrzałości psychicznej i przyzwolenia społecznego na autonomiczne działanie, charakteryzujący się poszukiwaniem, eksperymentowaniem z własnymi zasobami i możliwościami społecznymi, czas testowania własnej aktywności, świadomych odpowiedzialnych działań i ponoszenia ich konsekwencji.

Przedłużenie okresu edukacji, poszukiwania własnej drogi zawodowej i miejsca w społeczeństwie powodują odraczanie charakterystycznych dla wczesnej dorosłości decyzji związanych z założeniem rodziny, podjęciem stabilnej pracy, samodzielnością finansową. Jest to czas wykorzystywany na wzmocnienie swych kompetencji, poczucia pewności co do podjętych wyborów i satysfakcji z realizowanych zamierzeń. „Młodzi integrują osobiste

²⁰ J.J. Arnett, *Emerging Adulthood. A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties*, „American Psychologist” 2000, Vol. 55., No. 5, p. 469–480; J.J. Arnett, *Emerging adulthoods, The cultural Psychology of a New Life Stage*, [w:] L.A. Jensen (red.), *Bridging Cultural and Developmental Approaches to Psychology: New Syntheses in Theory, Research and Policy*, Oxford University Press, Oxford, 2011, [za:] Anna Marianowska, *Pomiędzy adolescencją a dorosłością...*, dz. cyt.

doświadczenia, sukcesy, porażki, niepowodzenia i rozczarowania, zdobywając tym samym wiedzę, kształtując swój własny poziom wartości, aspiracji, filozofię życia”²¹. Charakterystyczna dla tego okresu życia niestabilność wynika nie tylko z koncentracji na własnych potrzebach i podejmowaniu różnych prób, lecz także z cech współczesności. Dynamika przemian społecznych, rozwój i wymagania nowych technologii, intensywne tempo życia, a także bezrobocie, migracje, potrzeba doskonalenia zawodowego i przekwalifikowania to cechy współczesności, które są zarówno szansą dla młodych, jak i ryzykiem, które trzeba podjąć. „Młodzi uwikłani w walkę o zachowanie równowagi pomiędzy tym, co indywidualne, a tym, co społeczne w ich życiu, podejmują działania ukierunkowane na aktywne refleksyjne kreowanie własnej biografii”²².

Wyłaniająca się dorosłość emocjonalnie intensywna i aktywna poznawczo to czas poszukiwań i przygotowań, w którym jednostka zdobywa kompetencje dające podstawy do niezależności od otoczenia, po którym następuje okres produktywności, poświęcony realizacji własnych planów i projektów życiowych oraz oczekiwań społecznych. W życiu rodzinnym młody człowiek zyskujący autonomię na nowo definiuje swe powiązania z rodzicami, wybiera partnera, tworzy związek intymny, w którym uczy się współżycia z innymi, odpowiedzialności za nich, staje się rodzicem, wychowuje dzieci, zakłada i prowadzi gospodarstwo domowe. W życiu zawodowym, stosownie do zdobytej edukacji, poczucia własnych kompetencji i zainteresowań wybiera staże, zawód, pracę, zyskuje samodzielność ekonomiczną. W życiu społecznym decyduje się na określone kręgi przyjaciół, angażuje się w związki i je podtrzymuje ze względu na wspólnotę zainteresowań, doświadczeń, internalizuje standardy społeczne, podejmuje zadania obywatelskie.

Nie ma jednego toru rozwojowego dla wszystkich młodych ludzi. Choć mówi się, że początek dorosłości przesuwają się w dzisiejszych społeczeństwach w kierunku 30 roku życia, to jednak wiele zależy od środowiska kulturowego, warunków socjoekonomicznych, wykształcenia czy płci. W polu naszych zainteresowań jest szczególna grupa – młodzi ludzie opuszczający placówki opiekuńczo-wychowawcze i rodziny zastępcze oraz warunki ich startu w dorosłe życie. Ich drogę do dorosłości wyznaczają nie tylko przeżycia dzieciństwa, relacje z rodzicami, lecz także specyficzne środowisko życia i doświadczenia wyniesione z pieczy zastępczej.

²¹ A. Marianowska, *Pomiędzy adolescencją a dorosłością...*, dz. cyt. s. 96.

²² Tamże.